

Landskapspejare

Landskapspejare

FATABUREN 2011

Landskapsspejare

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2011

Red. Christina Westergren

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har i dag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvireras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2011
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare

Bildredaktör Marie Tornehave

Medredaktör Dan Waldetoft

Omslag och grafisk form Lena Eklund, Kolofon

Omslagsfoto Gunnar Lundh, Nordiska museet. Sudersand, Fårö, Gotland 1938

För- och eftersättsblad »CHARTA öfwer TÖRESÖ SÄTERIE ... Författad Åren 1796, 97, 98, 99 & 1801, af Per Lifman junior.« Detaljer, foto Mats Landin, Nordiska museet

Tryckt hos NRS Tryckeri, Huskvarna 2011

ISSN 0348 97 1 x

ISBN 978 91 7 108 546 7

Annebergs vaxduksfabrik. Foto KW Gullers 1953, Nordiska museet.

Landsbygdens vårdade landskap och stadens vilda natur

Under år 2011 träder den europeiska landskapskonventionen i kraft i Sverige, som därmed blir det 33:e land som ansluter sig till denna internationella överenskommelse om landskapets betydelse. Konventionen utgår från att »landskapet är en viktig del av människornas livskvalitet överallt: i stadsområden och på landsbygden, i såväl vanvårdade områden som områden med hög kvalitet, såväl vardagliga områden som områden som anses vara särskilt vackra«.

I den här artikeln vill jag i enlighet med landskapskonventionen ställa landsbygdens och stadens landskap sida vid sida, och också behandla landskap som brukar beskrivas som »vackra« respektive »vanvårdade« i ett sammanhang. Min avsikt är att utifrån ett par olika exempel på nutida svenska landskap initiera en diskussion om hur vi i dag förhåller oss till natur och landskap. Mitt första exempel rör landsbygdens landskap och synen på landsbygdens värden. I dag samsas ofta jordbrukspolitik, naturvård och kulturmiljövård under rubriken landskapsvård, i verksamheter som främjar vård, återskapande och nyskapan-

KATARINA SALTZMAN

är fil.dr i etnologi och verksam vid Institutionen för kulturvård, Göteborgs universitet. Kulturella perspektiv på landskap och natur och relationer mellan stad och land hör till hennes forskningsområden.

de av vissa typer av landskap och natur. Mitt andra exempel rör landskap i stadens periferi, och synen på den oplanerade natur som slår rot i stadens utkanter och mellanrum. I dessa områden, som sällan uppmärksammas som landskap, förväntar man sig kanske inte att möta naturen. Likafullt finns där en hel del utrymme för växt- och djurliv, liksom för vardagliga naturupplevelser. Artikeln bygger på forskning jag bedrivit inom de tvärvetenskapliga projekten »Ägande och brukande för långsiktigt hållbar landskapsvård« och »Efemära landskap: studier av stadsrandens dynamik«, finansierade av Riksantikvarieämbetet respektive Formas.

Landsbygdens vårdade landskap

Landsbygdens landskap och i synnerhet de miljöer vars karaktär präglas av ett relativt småskaligt jordbruk har under de senaste decennierna i allt högre grad blivit föremål för olika typer av landskapsvårdande insatser. I dag anses landskapet och dess natur- och kulturvärden vara en angelägenhet för alla, inte bara för dem som nyttjar marken för jord- och skogsbruksproduktion. Det värderas nu som bärare av såväl biologisk mångfald som kulturarv, och som en viktig tillgång för rekreation och turism. Därmed har värden av landskapet kommit att betraktas som en samhällsnyttig tjänst, och lantbrukarens landskapsvårdande arbetsinsatser ersätts i dag med offentliga medel genom så kallade miljöersättningar.

En landskapstyp som i dag är mycket sällsynt och förknippas med betydande naturvärden är ängen. I äldre tid, fram till mekaniseringen av jordbruket och konstgödselns införande, var ängen en viktig resurs för lantbruket och i förlängningen för samhället

Vården av natur- och kulturvärden i landsbygdens landskap betraktas i dag som en samhällsnyttig tjänst. Foto Katarina Saltzman.

i stort. Slåtterängar fanns då i varje by. Det var ängsmarken som genererade vinterfoder till djuren, vilket också resulterade i stallgödsel som kunde spridas på åkrarna – ett samband som beskrivits med uttrycket »äng är åkers moder«. Numera produceras vinterfoder främst på åkermark, och det finns få ängar som brukas på traditionellt vis. Många växt- och djurarter som förr var vanliga i slåttermarkerna har i dag blivit mycket ovanliga. Som en följd av detta har ängen kommit att värderas på ett nytt sätt; förr var den full med vinterfoder, i dag är den en bärare av viktiga naturvärden. Intressant nog innebär det att de ängar som finns kvar återigen har blivit en ekonomisk resurs för de bönder som brukar dem, men i dag är det inte förmågan att avkasta hö som gör dem ekonomiskt betydelsefulla. I stället är det nu ängens naturvärden som genererar miljöersättning. För skötsel av en slåtteräng med särskilda värden betalar Jordbruksverket år 2011 en ersättning om minst 4 200 kronor per hektar, och om ängen slås för hand med lie tillkommer 7000 kronor per hektar för kompletterande skötselinsats.

Som naturvärde framhålls ofta den varierade vegetation med gräs och örter som förknippas med marker som hävdas genom slåtter eller bete. Om skötseln av ängar, naturbetesmarker eller annan jordbruksmark uteblir resulterar det i allmänhet i att marken snabbt intas av högre och frodigare växtarter. Igenväxning av ängar och naturbetesmarker betraktas i dag som ett av de viktigaste hoten mot landsbygdens landskap. Landskapsvårdens insatser har därför i stor utsträckning inriktats på att hålla gamla slåtter- och betesmarker öppna. Dessa insatser utförs ofta av lantbrukare, men i allt högre grad också av specialiserade landskapsvårdare, med särskild kompetens när det gäller exempelvis slåttermetoder, hamling av träd samt konstruktion och restaurering av traditionella hägnader.

Till skillnad mot lieslätter, som i dag måste betraktas som en specialistkompetens, är skötseln av naturbetesmark i allmänhet lättare att utföra som del av ett modernt lantbruk. Att låta kvigor och stutar beta på marker med naturvärden har för mjölk- och köttproducenter blivit ett vanligt sätt att kombinera olika intressen inom ett ekonomiskt rationellt lantbruksföretag. I Sverige har betande djur och kanske i synnerhet kor i allt högre grad kommit att betraktas som symboler för natur- och landskapsvård. I andra delar av världen kan betande kor snarare uppfattas som

»Kauprä ängä« i Lau socken på Gotland.
Foto Klintberg,
Nordiska museet.

Östra Tvärnö,
Uppland, 2008. Foto
Katarina Saltzman.

Söne Mad, Västergötland,
2008. Foto Katarina
Saltzman.

ett hot mot naturen, något jag haft tillfälle att studera i en jämförande studie av relationen mellan lantbruk och natur i Sverige och Australien. På liknande sätt utgick första generationens naturvård i Sverige kring sekelskiftet 1900 ofta från att människans påverkan på värdefulla naturområden borde minimeras. Ett ofta refererat exempel är Ängsö nationalpark i Stockholms norra skärgård som bildades 1909. Med avsikt att skydda den känsliga floran förbjöds då bete och slåtter på ön, vilket fick motsatt effekt när ängar och betesmarker växte igen. Genom sådana erfarenheter lärde sig naturvården att det brukade landskapets flora och fauna är beroende av människor och betande djur för att fortleva. Numera betraktas människans inverkan således i princip som gynnsam för naturen och som en förutsättning för landsbygdens öppna landskap, åtminstone så länge en relativt småskalig karaktär bibehålls.

Stadens vilda natur

Den natur som frodas i den nutida stadens utkanter och mellanrum uppmärksammas sällan på samma sätt som landsbygdens landskap. I gränzonen mellan stad och landsbygd finns många exempel på landskap i förändring. Här förekommer radikala omdaningsprocesser där staden expanderar med nya bostadsområden, vägar och köpcentra, men också långsamma förlopp som när uttjanta industrianläggningar och infrastrukturmiljöer lämnas att förfalla och förbuskas i väntan på beslut om områdets framtid. Omvandlingen av platser i övergångszonen mellan land och stad är ofta en process som tar tid och innefattar tillstånd av väntan på att planerade förändringar ska genomföras. I dessa väntelägen finns utrymme för växter och djur att ta plats och breda ut sig. Igenväxning, som på landsbygden framstår som ett hot mot naturen, kan här vara en process som bidrar till att nya naturvärden skapas.

I jämförelse med andra landskap och naturtyper betraktas dessa områden ofta som ganska triviala, och stadens utkanter är generellt sett områden som i många sammanhang tenderar att förbises, kanske delvis på grund av sin oklara identitet på gränsen mellan stad och land. Samtidigt upptar denna typ av landskap allt större ytor i och kring städer världen över, och de skulle kunna betraktas som ett karaktärslandskap för vår samtid. Många av de aktiviteter som människor ägnar sig åt i gränzonen mellan land och stad präglas av att de är tillfälliga, mobila, utrymmeskrävande och har svårt att hitta lämpliga utrymmen såväl i de områden som är tydligt definierade som »stad« eller »landsbygd«. Mer eller mindre tillfälligt outnyttjade fickor och stråk finns det gott om i stadens periferi, och man kan även finna sådana mellanrum insmugna i städernas mer centrala delar.

Foto Katarina Saltzman.

Dessa mellanrum kan alltså fungera som en slags frizon för såväl personer och aktiviteter som organismer som inte ges utrymme på andra platser. För stadens invånare – mänskliga och andra – kan stadslandskapets obrukade stråk och fläckar därför vara mycket värdefulla, och de uppfattas ofta som *natur* av de människor som använder dem, även om de mera sällan officiellt klassificeras i termer av natur och naturvärden.

Möjligheterna att möta naturen i stadens utkanter och mellanrum uppmärksammas i dag i nya sammanhang. Stadsodling och fågelskådning i stadsmiljö är två exempel på sätt att nyttja och uppleva naturen i staden som aktualiserats under senare tid. Odling i stadsmiljö är i dag en tydlig trend som hänger bland annat samman med det pånyttfödda intresset för närproduce-

Ett stadens gränsland i östra Göteborg, mellan Kviberg och Bellevue, som i decennier inväntat planerad stadsomvandling. Foto 2008, Katarina Saltzman.

rade livsmedel. Detta tar sig olika uttryck: koloniträdgårdar har fått ett uppsving, arkitekter arbetar på nya sätt med växtmaterial på tak och väggar, och »guerilla gardeners« sår solrosfrön på platser som de anser behöver förskönas. Bland fågelintresserade märks sedan ett tiotal år ett ökat intresse för att studera fågellivet även i stadens olika miljöer. Under rubriken »microbirding« tävlar svenska fågelskådare om att se flest fågelarter inom den egna kommunens gränser, vilket bidragit till att tubkikarna i allt högre grad riktas mot tidigare förbisedda platser, som industriområden och ödetomter. Ingen av dessa företeelser är förvisso helt ny; odling i staden har en lång och intressant historia, och fåglar bryr sig mycket lite om definitionsmissiga gränser, som den mellan land och stad.

Odling är ett väl beprövat sätt att nyttja markområden som befinner sig i väntan på en planerad eller förväntad framtida stadsomvandling. Vid Säveån, mellan Kviberg och Bellevue i östra Göteborg, har ett större markområde i decennier upplåtits till såväl odlingslotter som en handelsträdgård, i väntan på slutgiltiga beslut om platsens mer långsiktiga användning. Odlingslotterna har här som på många andra håll blivit en kulturell mötesplats, där odlare med rötter i olika delar av världen sått och skördat sida vid sida. Det intilliggande skogsområdet vid Säveåns strand har av vissa upplevts som en lugn och lummig tillflyktsort, av andra som en snårig och otrygg plats. Områdets relativt oordnade karaktär gav utrymme för många olika sätt att nyttja det. När nu till sist uppförandet av nya bostadskvarter, de första i den nya stadsdel som i planering och marknadsföring kallas »Kvibergsstaden«, startat markerar det slutet på en lång period av mer eller mindre informellt nyttjande av naturen i ett mellanrum vars vänteläge visade sig ganska varaktigt, men inte beständigt.

Ett exempel på hur naturen ibland spelar en överraskande stor roll i stadsrandens landskap utgör Torsviken i västra Göteborg. Denna forna havsvik, belägen mellan stora industrier, Göteborgs oljehamn och en nedlagd flygplats, har länge varit avsatt för en planerad utbyggnad av Göteborgs hamn, och som ett led i detta har viken vallats in och börjat fyllas igen. Varken dessa radikala ingrepp i miljön eller den dumpning av miljöfarligt avfall som ägt rum i delar av viken, har emellertid hindrat stora grupper av rastande och häckande fåglar från att varje år lockas till viken.

Torsviken, Göteborg,
2006. Foto Katarina
Saltzman.

Samtidigt som hamnens expansion drog ut på tiden kom fågellivet i allt högre grad att uppmärksammas av naturvänner och fågelskådare, som i området såg unika naturvärden inom nära räckhåll från staden. En förening med det provocativa namnet »Torsvikens naturreservat« bildades och började argumentera för att området skulle skyddas. Föreningen uppförde ett fågeltorn i ena änden av viken, och i dess gästbok kan man ta del av besökarens reflektioner över närheten mellan natur och civilisation: »Fågellivet lika bedövande som larmet från trafiken. Rörande att se att naturen existerar våra härjningar till trots« noterade exempelvis Oscar & Erik den 27 april 2005. Trots sin radikalt kulturpåverkade karaktär kom Torsviken så småningom att officiellt definieras som ett naturområde genom att utses till Natura 2000-område för fågellivet. Angränsande delar av det före detta Torslanda flygfält har också genomgått en förändring som kan ses som en symbolisk markering av att Torsviken nu definieras som natur, i och med att de gräs- och buskbeväxta markerna år 2007 inhägnades för betande kor.

Land och stad

I den här artikeln har jag medvetet ställt två mycket olika typer av landskap och samtida förhållningssätt till landskap bredvid varandra. Min avsikt är att på detta sätt initiera en diskussion. En fråga jag ställer mig är: Kan vi på detta sätt få syn på något i våra förhållningssätt till naturen som vi tar för givet när vi betraktar landsbygdens och stadens landskap var för sig?

Att ställa stadens och landsbygdens landskap sida vid sida är helt i enlighet med den europeiska landskapskonventionen, som definierar landskap som »ett område sådant som det uppfattas

Fågeltornet i Torsviken. Foto Katarina Saltzman.

av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer». Konventionens syfte är att stärka skyddet, förvaltningen och planeringen av landskap, samt att stärka allmänhetens och lokalsamhällets delaktighet i det arbetet. Kanske kan konventionen också bidra till att utveckla diskussionen om hur vi i vårt samhälle förhåller oss till och definierar natur i olika typer av landskap.

Vad säger då denna jämförelse om hur vi förhåller oss till naturen i välvårdade landsbygdsmiljöer respektive mer eller mindre tillfälligt förvildade enklaver i stadens utkanter? Landskapsvårdens intresse riktas särskilt mot landsbygdsområden där man fortsatt att bruka landskapet på ett »gammaldags« vis, med fokus på ängar, naturbetesmarker, stenmurar och andra inslag som inom jordbruket länge betraktats som omoderna. Här finns ett tillbakablickande synsätt som verkar antyda att landskapet förr var rikare och mer naturligt. Men framför allt bejakas här människans inverkan på landskapet, för landskapsvårdens utgångspunkt är att utan bruk och hävd försvinner viktiga natur- och kulturvärden i landskapet.

I stadsrandens, förorternas, industriområdenas och trafikplatsernas landskap framträder andra aspekter; i dessa radikalt kulturpåverkade miljöer är föränderligheten mer accepterad, och sökandet efter ursprung framstår som mindre relevant. Även här kommer dock starka idéer till uttryck om vad som »hör hemma« och vad som inte gör det. I stadens mellanrum förväntar vi oss snarare att finna skräp, klotter och hemlösa människor än fåglar, växter och naturupplevelser.

Många forskare har påpekat att natur är ett komplicerat ord som används på många sätt och i många olika sammanhang. En vanlig föreställning som onekligen har betydelse i de samman-

hang vi här diskuterar är den tankefigur som förknippar landsbygden med natur, och staden med kultur. Även om vi i teorin är medvetna om att naturen finns och verkar även mitt inne i staden så är det i praktiken oftast till landsbygden vi söker oss när vi vill hitta naturen. Ett påtagligt vårdat och kulturellt konstruerat landsbygdslandskap kan mycket väl vara en plats dit människor söker sig för naturupplevelser, medan naturvärden som identifieras i stadsmiljö oftare framstår som överraskningar och avvikelser från det förväntade.

Landsbygdens vårdade landskap och stadens vilda natur är inte två skilda världar. Tvärtom är de båda delar i, och uttryck för, vårt samhälles sätt att förhålla sig till natur, plats och historia. Tillsammans kan de hjälpa oss att förstå vår samtid ur ett landskapsperspektiv.

Foto Katarina Saltzman.